

INGICHKA TOLALI PAXTA EKISHNING SURXONDARYO VILOYATIGA KIRIB KELISHNING O'ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya. O'zbekistonda paxtachilikning rivojlantirishda sovet hukumatining manfaatlari tufayli sanoat uchun, eng muhimi harbiy mudofaani mustahkamlashga juda zarur bo'lgan ingichka tolali paxta navni yetishtirish va uning mintaqaga mos hosildor navlarini yaratishda M.S.Istomining tadqiqotlari haqidagi manbalari maqolada o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: Sovet, yakkahokimlik, paxta, ingichka tola, sinov, tadqiqot, "qish", afg'onka, garmsel, kanal, sug'oriladigan, to'qimachilik, urug'lik, syentner, seleksiyasi.

ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ТОНКОВОЛОКНИСТОГО ХЛОПЧАТНИКА В СУРХАНДАРЬИНСКУЮ ОБЛАСТЬ

Аннотация. В статье рассматриваются источники, касающиеся исследований М.С. Истомина по выращиванию тонковолокнистого хлопка и созданию его урожайных сортов, адаптированных к региону, что было крайне необходимо для промышленности и, самое главное, для укрепления военной обороны благодаря интересам советского правительства в развитии хлопководства в Узбекистане.

Ключевые слова: Советский, монополия, хлопок, тонкое волокно, испытание, исследование, "кыш" (позднеспелый сорт хлопка), афганка (сорт хлопка), гармсель (сухой горячий ветер), канал, орошаемый, текстиль, семена, центнер, селекция.

THE UNIQUENESS OF THE INTRODUCTION OF FINE-FIBER COTTON PLANTING INTO THE SURKHANDARYA REGION

Annotation. This article explores sources related to M.S. Istomin's research on cultivating fine-fiber cotton and developing high-yielding varieties adapted to the region. This was crucially important for industry and, most significantly, for strengthening military defense, driven by the Soviet government's interests in developing cotton cultivation in Uzbekistan.

Keywords: Soviet, monopoly, cotton, fine fiber, trial, research, "kish" (late-ripening cotton variety), afghanka (cotton variety), garmsel (dry hot wind), canal, irrigated, textile, seeds, centner, selection.

Sovet hokimiyati paxta yakkahokimligini rivojlantirish maqsadida paxtaning mintaqaga mos navlarini ekish borasida ham muhim amaliy ishlarni bajardilar. Ayniqsa, sanoat uchun muhim hisoblangan ingichka tolali paxta navlarni yaratish ishlariga alohida e'tibor berildi. Bu ishlar uchun zaruriy mablag'larni ajratish va issiqqa chidamli navlarni ko'paytirish ishlari uchun ilmiy tadqiqot institutlarni tashkil etdi. Ushbu ilmiy tadqiqot ishlariga tajribali ilmiy xodimlarni va agronom mutaxassislarni ham jalb etdi. Surxon vohasida ingichka tolali paxta navlarini yaratishda alohida xizmat qilgan M.S.Istominning ilmiy tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning xizmatlari tufayli ingichka tolali paxta navlari yaratildi va sinovdan o'tkazildi. Uning tinimsiz izlanishlari natijasida Surxondaryo oblastining ingichka tolali paxta yetishtirishga moslashgan Sherobod dashtining janubiy qismida o'ziga xos tabiiy sharoitlar aniqlanib, bu hududda temperaturalarining yig'indisi 6 ming gradus (daraja)ni tashkil etib, bu esa paxta uchun 3200 gradusga yaqin ijobiy ta'sir ko'rsatadigan temperaturalarining yig'indisini mavjudligi bilan ajralib turar edi. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida o'rtacha kunlik temperaturali kunlarning yillik miqdori – 10 (gradus) dan yuqorisi 261 kun, 5 (gradus) dan yuqorisi 44 kun bo'lib, noldan past bir kun ham yo'q. Bulutsiz

kunlar va quyoshli soatlarning miqdori Birlashgan Arab Respublikasidagiga nisbatan bu yerda ko'p bo'lib, dastlabki ko'saklarning ochila boshlaganidan to kuzgi sovuqlar tushgangaacha yana 120 kun issiq vaqt bo'lib, bu davrda barcha ko'saklar ochilib ulguradi.

May va sentyabr oylarining temperatura sharoitlari bir xil; "qish" degan narsa bo'lmaydi, minimal o'rtacha kunlik issiqlik temperatura butun qish bo'yi plus ikki gradus (daraja)dan past tushmaydi. Yog'ingarchiliklar juda kam bo'ladi. Sherobod va Termizda ular yil mobaynida 150 millimetrdan oshmaydi, shu jumladan dekabrda to may oyigacha 90 millimetrdan tashkil etadi. Havoning nisbiy namligi juda ham past bo'lib, O'rta Osiyoning paxta yetishtiriladigan birorta mintaqasida uchramaydi; bir yilning 200 kunida havoning nisbiy havo namligi 30 foizdan kam bo'ladi, yoz oylarida esa u 18-20 foizgacha pasayadi, janubi- g'arbdan esadigan g'arbsel (afg'onka) havoning nisbiy namligi 13-16 foiz bo'ladi [1].

M.S.Istominni olib borgan xizmatlari tufayli O'zbekistonda paxta bo'yicha, ayniqsa ingichka tolali paxta bo'yicha amalga oshirilgan ishlar juda og'ir sharoitlarda ro'yobga chiqarilib, Sovet ittifoqining rivojlanib borayotgan to'qimachilik sanoati yuqori sifatli va pishiq gazmollar ishlash uchun paxtaning yuqori tip tolalarini talab qilgan bir vaqtda ingichka tolali paxta yetishtirish ishi juda katta qiyinchilik evaziga bajarildi. Dastlabki yillarida sinov asosida ingichka tolali paxta urug'ini iqlimning qanday sharoitlarida ekish; u suvga, o'g'itga, g'o'za tuplari oralarining tig'izligiga, yuqori temperaturalarga, xavoning namligi va hokazolarga qanday munosabatda bo'lishi va paxtaning qachon pishib yetilishi ma'lum emas edi. Shu maqsadda chet mamlakatlardan keltirilgan Misr paxta chigiti (bu paxta navi o'sha vaqtda shunday deb atalardi) SSSRning barcha paxta ekiladigan zonalarida ekilib, bundan mazkur nav paxta uchun eng optimal iqlimiy sharoitlarni aniqlash maqsad qilib olindi. Eng og'ir mehnat: ingichka tollali chigit yerga qo'l bilan qadaldirdi. Chunki urug'lik chigit juda kamligi sababli ular ba'zan xatto ko'chat qilib o'tkazilardi. Shu bilan birga u vaqtlarda seyalka ham juda kam edi.

Bu nav paxtani o'rganishning dastlabki bosqichlarida ekin maydonlari gektar hisobida quyidagicha bo'lgan edi.

1-jadval

	1928-y.	1929-y.	1930-y.	1931-y.	1932-y.	1933-y.
O'zbekiston SSR	-	5	205	940	5,490	9,075
Turkmaniston SSR	33	108	1,013	5,185	14,779	17,623
Tojikiston SSR	-	25	3,532	14,227	21,524	23,041
Ozarbayjon SSR	1	2	40	892	8,435	26,005
SSSR bo'yicha jami	34	140	4,790	21,244	50,228	76,344

Bunday tadqiqot ekishlari O'zbekistonning deyarli barcha paxta ekiladigan rayonlarida, shu jumladan Toshkent, Piskent, Yangiyo'l, Mirzacho'l rayonlarida, Farg'ona vodiysi, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo va Surxondaryo oblastlarining barcha rayonlarida o'tkazilardi [3].

Turkmaniston va Tojikistonda ham barcha rayonlarda, shu jumladan eng shimoliy rayon hisoblangan Xo'jand va Konibodom rayonlarida ham, Naxichevan Avtonom SSRda ham ekilib, har xil navlarning urug'lari (Pima, Sakel, Ashmuni, Ramseller, Affifi, Maarad) o'sha paytlarda chet ellardan keltirilgan, ammo ularning hammasi ham kechpishar bo'lib, o'sish davrining 150-170 kun bo'lishini talab etgan. SSSR paxtachiligining barcha iqlimiy sharoitlarida bunday tadqiqot ekishlarining keng ko'lamda o'tkazilishi ingichka tolali paxtani qaysi joylarga ekish, ular orasidan eng effektiv navlarini aniqlash imkonini berdi. Misr paxtasining barcha mavjud navlari tolasining xo'jalik sifati o'rganilishi natijasida SSSRda 1928-yili 22 ming, 1929-yili 121 ming tonna ingichka tolali paxta yetishtirilgan bo'lsa, 1933-yilga kelib O'zbekistonda bundan ham ko'p ingichka tolali paxta tayyorladi. Bunda har gektar yerdan olingan paxta hosili o'rtacha 4,8 sentnerni tashkil etdi [4].

Surxondaryo oblastida bu nav Sherobod, Termiz va Jarqo'rg'on rayonlarida sinovdan o'tkazilib, 1933-yili bu yerda 3,5 ming gektar yerga shunday nav paxta ekilib, 2 ming tonnadan

- 14 ziyod ingichka tollali paxta yetishtirildi. 1934-yilning bahorida Surxondaryo oblastining mazkur rayonlarida barcha maydonlarga ikki nav: Pima va Maarad navlari ekilib, Maarad navi bu joylarning sharoitiga ancha muvofiq sinovdan o'tib, ancha yuqori hosil va sifatli tola berdi. 1934-yilning ko'klamidan boshlab bu rayonlarda faqat ingichka tolali nav paxta ekila boshladi. 1933-yildan boshlab Surxondaryo oblastining bu rayonlarida eng yaxshi va yuqori hosilli uchastkalardan urug'lik chigit tayyorlash bo'yicha katta sinov tadqiqot ishlar o'tkaziladi. 1934-yilning bahorida esa Sherobod rayonidagi Chuyunchi qishlog'idagi Kirov nomli kolhozda elita urug'chilik xo'jaligi tashkil etiladi. Bu xo'jalik Surxondaryo va Buxoro oblastlaridagi hamda Farg'ona vodiysidagi xo'jaliklarni urug'lik chigit bilan ta'minladi. Bu o'rinda shuni qayd etish kerakki, ingichka tolali kechpishar Pima va Maarad navlarinig hosili amalda ingichka tolali bo'lmagan paxta gruppalaridan ekilgan navlarinig hosilidan kam bo'lmadi.

1938-yildan boshlab ingichka tolali paxta Sho'rchi rayonida ham ekila boshladi. 1941-yili oblastda 40 ming gektar paxta maydonining 19600 gektariga ingichka tolali paxta ekildi. Har gektar yerdan o'rtacha 12,2 syentnerdan hosil olindi. Ikkinchi jahon urushining og'ir yillarida esa ingichka tolali Misr va Amerika navlari paxtalari Denov rayonida ham 2,5-3,5 ming gektar yerga ekildi [6].

2-jadval

1932-1933 yillarda Pima va Maarad navlari bo'yicha ko'rsatgich [5]

Rayonlar	1932-yil (birinchi ekilgan yili)		1933-yil	
	Amerika navi	Misr navi	Amerika navi	Misr navi
Sherobod rayonida	12,0	1,2	7,8	7,7
Termiz rayonida	6,6	1,8	5,3	4,2
Jarqo'rg'on rayonida	4,5	2,2	5,2	4,7

Urushdan keyingi yillarda ingichka tolali paxta yetishtirish 1953 va 1954 yillarda eng yuqori darajaga yetdi. Bunda paxta maydoni 33 ming gektarni tashkil etib, deyarli 60 ming tonna paxta tayyorlandi. Quyida keltirilgan 1954 yil ma'lumotlari ingichka tolali paxta ekilgan yer maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risida ma'lumot beradi:

Rayonlar	Yer maydoni (gektar)	Hosil (gektaridan syentner)	Terilgan hamma hosil (tonna)
Termiz rayoni	5040	21,2	10,685
Jarqo'rg'on rayoni	8094	22,8	18,455
Sho'rchi rayoni	8200	13,0	10,715
Sherobod rayoni	4300	17,9	7,667
Angor rayoni	7300	16,6	12,107
Oblast bo'yicha	32,934	18,1	59,629

Oblastda paxta ekinlariga nisbatan ingichka tolali paxta ekinlarining salmog'i 45 foizni, paxta yetishtirish bo'yicha esa 35 foizni tashkil etdi [7]. Ingichka tolali paxtadan yuqori hosil yetishtirganliklari uchun kolxozchilardan, xo'jaliklar va rayon raxbarlaridan 9 kishi Sosialistik Mehnat Qahramoni unvonini olishga musharraf bo'ldi. Qishloq xo'jaligining ko'pgina mehnatkashlari SSSR orden va medallari bilan taqdirlandi, faxriy unvonlar oldi. 35-1; 5476-I paxta navlari fuzarioz vilti bilan kuchli darajada zararlanganliklari munosabati bilan bu navlar ekiladigan yer maydonlari keskin qisqara boshladi. Bunga uning sifatini hisobga olmay paxta yetishtirishga

intilish ham kuchli darajada yordam berdi. 1964 yili bu nav hammasi bo'lib oblast' bo'yicha 12365 gektar maydonda qoldi, atigi 23.178 tonna paxta yetishtirildi. Bu, oblastda tayyorlanadigan umumiy paxta miqdorining 9 foizga yaqinini tashkil etdi [8].

Oblastda ekiladigan asosiy ingichka tolali paxta navi 5904-I bo'lib, 3 tip tola berib, bu nav paxta fuzarioz vilti va qora ildiz chirish kasalliklariga chidamli bo'lmagani sababli uning o'rniga S6002 navi ekildi. Bu nav 2 tip tola beradi, fuzarioz kasalligiga chidamli bo'lsa-da, ammo makrosporioz kasalligiga bardosh berolmadi. Oblast qishloq xo'jalik tajriba stansiyasi tomonidan chiqarilgan T3, T7, T8 navlari ildiz chirish kasalliklariga chidamli, 5904-I naviga nisbatan ancha yuqori hosilli bo'lib, bir necha kun erta yetilganligi bilan iqtisodiy foyda keltirdi. O'zbekiston SSR paxta urug'chiligi va seleksiyasi instituti tomonidan chiqarilgan S6028, S6029, S6030, S6033, S6034, 8022 navlari ham yuqoridagi T3, T7, T8 navlariga o'xshab katta iqtisodiy samara berdi. Oblastda ikkita elita urug'chilik xo'jaligi mavjud bo'lib, ularning bittasi Sherobodagi "XXP parts'yezd" kolxozida joylashgan bo'lib, S 6002 navi, ikkinchisi Termizdagi "Namuna" kolxozida joylashgan bo'lib, 5904-I navi ustida ish olib bordi [11].

Xulosa qilib shuni alohida ta'kidlash keraki, sovet hokimiyati yillarda Surxondaryo oblasti hududi paxtachilikni keng rivojlantish mantaqasiga aylantirilib, vohada ingichka tolali paxta ekish imkoniyatlari to'liq o'rganib chiqildi. Natijada voha paxta navlari uchun sinov maydoniga aylanib, ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishuvchi hudud sifatida tanlandi. Bu kabi davlat siyosatini amalga oshirishda S.M. Istomin kabi tadqiqotchilarni mehnatidan keng foydalanildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Surxondaryo viloyati davlat arxivi.Fond-48, opis Surxondaryo VDA, 19 jamg'arma, 1-ro'yxat, 45-ish,6-v.
2. Surxondaryo VDA, 18 jamg'arma, 1-ro'yxat, 133-ish, 34-varaq.
3. M.S.Istomin. Surxondaryoda ingichka tolali paxtadan yuqori hosil olish agrotexnikasi. T., O'zbekiston KP MKning nashriyoti, 1969. 5-6 betlar.
4. O'zPA Surxondaryo viloyati hokimligi filiali arxivi, 1-jamg'arma, 5-ro'yxat, 46-ish, 60-varaq.
5. Surxondaryo viloyati davlat arxivi.Fond-48, opis Surxondaryo VDA, 19 jamg'arma, 1-ro'yxat, 48-ish, 19-varaq.
6. Istomin M.S. Surxondaryoda ingichka tolali paxtadan yuqori hosil olish agrotexnikasi. T., O'zbekiston KP MKning nashriyoti, 1969. 8-bet.
7. Istomin M.S. Surxondaryoda ingichka tolali paxtadan yuqori hosil olish agrotexnikasi. T., O'zbekiston KP MKning nashriyoti, 1969. 9-bet.
8. Surxondaryo VDA, 18 jamg'arma, 1-ro'yxat, 141-ish, 15-varaq.
9. Istomin M.S. Surxondaryoda ingichka tolali paxtadan yuqori hosil olish agrotexnikasi. T., O'zbekiston KP MKning nashriyoti, 1969. -B.12.
10. Istomin M.S. Surxondaryoda ingichka tolali paxtadan yuqori hosil olish agrotexnikasi. T., O'zbekiston KP MKning nashriyoti, 1969.-B.13.
11. Surxondaryo VDA, 18 jamg'arma, 1-ro'yxat, 147-ish, 27-varaq.